

a hinta szelleme
átfordulunk s pörögve
talpünk fölött eget
látunk s látjuk örökre
ahogy nem lehetett

ÖNKOMMENTÁR

Itt többértelmű a jelentés
mert az énnak elégtelen
a nyűtt tapasztalati rend és
jól tudja ő sem oly szerencsés
hogy ne sűrűsse a jelen

Karnyujtásnyi meg talpalatnyi
határu jutott neki tér
javát ezért tornyozza az ki
ingéül kontinenst kiszabni
vagyott s most helybenjárva él

Ritoók Zsigmond

ANTIGONÉ MAGÁNYOSSÁGA

*A 85 éves Szabó Árpádnak, egykori
Sophoklés- és Parmenidész-órákra em-
lékezve, hálával*

Antigoné egyedül van. Magányos, mint a nagy sophoklési tragikus hősök mind, s többnyire a nem sophoklésiak is. Ez közhely, valószínűleg nem is vitatja senki. Kérdés azonban, hogy miben áll magányossága. A legkézenfekvőbb felelet az, hogy egyedül cselekszik, egyedül temeti el testvérét, Polyneikést, egyedül mer szembeszállni Kreóonnal. Ez igaz, de némi árnyalás szükséges. Sokan vannak, akik rokonszenvűkkel mellette állnak. Így a város népe (693), bár őket senki sem kérdezi. Így Isméné, aki kész akár meg is halni vele (543–6). Így Haimón, aki nemcsak kész erre, hanem meg is teszi (1235–6). Még a thébai öregek is, megfélemlítve, óvatosan kifejezésre juttatják, hogy érzik: valami nincs rendben Kreón rendelete körül (278–9), s megpróbálnak kibújni az engedelmeskedés és a felelősség alól (216–20). Végül is azonban Antigoné

mégiscsak egyedül cselekszik, a rokonszenv csak a tett végrehajtása után nyilvánul meg, senkinek sem jutott eszébe, hogy a halottat a királyi parancs ellenére eltemesse.

Ez azonban nemcsak azt mutatja, hogy Antigoné egyedül van, hanem azt is, hogy némelyek, talán a legtöbben, kettős erkölcs szerint élnek. Elvben elismerik némely erkölcsi érték érvényét, de szögre akasztják ezeket, mielőtt érdekeik ellenkeznek velük, s érdekeik szerint cselekszenek. Az Őr, ami őt magát illeti, kertelés nélkül ki is mondja: „*Ha az ember a bajból maga megmenekül, az a legédesebb, és a barátokat bajba vinni fájdalmas, de már nekem az a természetem, hogy a saját épségemet mindennél fontosabbnak tartsam*” (437–40). A Kart alkotó öregekről Antigoné mondja meg: „*Mind azt mondaná, hogy helyesnek tartja ezt, ha a félelem nem zárná le nyelvüket.*” Kreón: „*Te egyedül látod így a kadmosiak közül.*” Antigoné: „*Ők is látják, de szájuk meghunyászkodik előtted.*” Kreón: „*És te nem szégyenled magad, hogy másképp gondolkodol [phroneis: másképp vagy józan], mint ők?*” (504–5; 508–10.) A régi Schneidewin–Nauck-féle kommentárt idézem csak: Kreón hallgatólag elismeri, hogy a polgárok szívükben ugyanúgy éreznek, de engedelmeskednek az uralkodónak, míg Antigoné a maga elveit a gyakorlatban is érvényesíteni akarja.

Antigoné ezek szerint nem kettős erkölcs szerint él, magatartása következetes, úgy cselekszik, ahogyan gondolkodik. Ebben áll magányossága? Bizonyos mértékben igen, vagy talán még inkább: ebben is, de vannak mások is, akikre ez áll. Kreón nem kevésbé következetes. Antigoné maga mondja, Kreónra utalva: „*A zsarnokság sok egyéb mellett azért is boldog, mert azt teheti és mondhatja, amit akar*” (506–7) – s ugyanez elmondható nemcsak Antigonéről, aki öntörvényű (*autonomos*: 821), hanem Haimónról is: ő is következetes a maga módján. A következetesség ezek szerint nem csupán Antigonéra jellemző. Azt jelenti ez, hogy Antigoné még sincs egyedül? De igen, csak más okból és másképpen. Haimónt egy pillanatra most figyelmen kívül hagyom, és egy kicsit messzebből kezdem.

Mikor Antigoné közli Isménével, hogy el akarja temetni bátyját, Isméné rémülten kiált fel: „*Gondold meg [phronéson], nővérem, hogy veszett el apánk!*” (49.) Antigonét azonban nem lehet szándékától eltéríteni, és heves vita után e szavakkal távozik: „*Hagyd, hogy én és az én esztelenségem [dysbulia] elszenvedje azt a szörnyűséget!*” (95–6.) Isméné fájdalmasan sóhajtja: „*Ha így látod jónak, menj, de tudd: bár esztelen [anus] vagy, ha mész, de szeretteidtől szeretett!*” (98–9).

A meggondolás (*phronein*: józannak lenni, megfontoltnak lenni, értelmesnek lenni: a görög szót nem lehet a magyarban mindig ugyanavval a szóval visszaadni), a józanság kérdése a darabban többször előkerül. Hogy Antigoné esztelen, ebben Isméné, Kreón és a Kar véleménye megegyezik (99; 383; 561). Kreón önmagát természetesen józannak tartja, ha ezt kifejezetten nem mondja is, azt azonban mondja, hogy nem józannak lenni (*mé phronein*) a legnagyobb rossz, s így gondolkodik a Hírnök és, másképp fogalmazva, Teiresias is (1051; 1242–5; 1050). A kérdés azonban, hogy mi józan és mi nem az, nem egyszerű. Józannak lenni, úgy látszik, többféleképpen lehet, aszerint, hogy ki ítéli meg a dolgot. „*Én amazok [ti. a holtak], te emezek [ti. Kreónék] szerint voltál józan*”, mondja Antigoné Isménének (557). A Kreón–Haimón-jelenetben Haimón arról beszél, hogy Kreónnak nem kellene azt gondolnia, hogy csak az helyes, amit ő gondolt, semmi más. „*Aki azt gondolja, hogy egyedül ő józan [phronein], az, ha jobban megvizsgáljuk, üresnek bizonyul*” (705–9). Nincs tehát senki, aki mindig és minden vonatkozásban józan volna. Kreón sértve érzi magát, a vita mind hevesebbé válik, s Haimón most már személyessé teszi, amit az előbb általánosságban mondott: Amit

Kreón mond, üres beszéd! Kreón erre: „*Megbánod még, hogy te akarsz engem józanságra oktatni [phrenóseis], holott te magad józanságtól üres vagy [phrenón kenos].*” „*Ha nem volna apám, azt mondanám, hogy nem vagy eszeden [uk eu phroneis]*” (755–7). Hogy mi józan, mi nem, egyéni vélemény kérdése. A Kar azonban a második stasimonban még egy súlyosabb lehetőséget is említ: „*Akinek értelmét [phrenes] az istenség romlásba akarja vinni, az a rosszat tartja jónak*” (620–4). Ezek szerint mégis van valami, aminek alapján el lehet dönteni, hogy mi a jó és mi a rossz, s az istenség tudja, mi az igazán jó.

Antigoné búcsúja után Teiresias jelenik meg, s általa az emberi viták és fenyegetések világában az istenek üzenete szólal meg. Teiresias megpróbálja meggyőzni Kreónt, némileg ahhoz hasonlóan, mint Isméné Antigonét: „*Gondold meg [phroneis], szerencséd borotvaélen áll*” (996), és befejezésül még hozzáteszi: „*Jól meggondolva [eu phronésas], jóakarattal szölok hozzád*” (1030). Hiába. Csakhogy Teiresias nem lehet úgy elintézni, mint Haimónt. Teiresias nemcsak azt mondja ki, hogy Kreón, aki az esztelenséget (*mé phronein*) a legnagyobb rossznak tartja, éppen ebben szenved, hanem a félelmetes jövőt is feltárja, s ezután e szavakkal távozik: „*Tanulja meg [ti. Kreón], hogy nevelje nyelvét szelidebbre, és értelmét [nus] jobbá a mostani gondolkodásmódjánál [tón phrenón]*” (1089–90). Kreón úgy érzi, gondolkodása zavart (*tarassomai phrenas*: 1095), a Kar rábeszélésére, mely végre veszi a bátorságot, hogy Kreónt legalább közvetve botornak nevezze (1098; 1104), megpróbál mindent jóvátenni, de már késő. „*Esztelen ész vétke [phrenón dysphronón hamartémata]*”, kiáltja (1261), saját esztelenségét vádolva, és ugyanazt a szót (*dysboulia*: 1269) használva, mint amellyel Antigoné jellemezte (ironikusan) saját magatartását a darab elején (95). A Kar a darab végén leszúri a tanulságot: „*A józanság [phronein] a boldogság alapja. Az istenek ellen vétkezni nem szabad. A kevélyek fennhéjázó beszédei nagy csapásokkal bűnhődve öregkorban megtanulják a józanságot [phronein]*” (1347–52).

Kreónnak tehát meghatározó jellemvonása az értelemhez, a józansághoz, pontosabban az ő értelméhez, az ő józanságához való ragaszkodása. Ez azonban elégtelennek és tévesnek bizonyul. Antigoné – bár talán ő is indokolja tettét racionálisan, ha a Goethe óta nagyon vitatott sorok utolsó beszédében hitelesek – Kreónnal folytatott nagy vitájában nem hivatkozik ésszerű megfontolásokra. Tudja, hogy az ésszerű józanság egyéni megítéléstől függ, viszonylagos. Kreón ezt nem ismeri fel. Ők ketten nem érthetik meg egymást, nem azonos nyelven beszélnek. Kreón racionális érveivel szemben Antigonénak nincsenek hasonlóan racionális ellenérvei. Kreón a testvérek közti különbségre: a városért vagy az ellen és a saját törvényére helyezi a hangsúlyt, Antigoné ezzel szemben egyenlőségükre hivatkozik, a vérrokosságra, Hadés törvényére és egyszerűen arra, hogy szereti testvérét. A szeretetben és nem a gyűlöletben akar társ lenni. Erre viszont Kreón nem tud megfelelő választ adni, és a vitát hatalmi szóval zárja le.

A vita mindamellet a mi kérdésünkre is választ ad: Miért van Antigoné egyedül? Polyneikés azért jött, hogy hazáját feldúlja, Eteoklés annak védelmében esett el – így érvel Kreón. „*Hadés mégis ezeket a törvényeket [az ókori magyarázó értelmezése vagy szövegváltozata szerint: egyenlő törvényeket] kívánja*” – így Antigoné. „*De a derék nem kíván a rosszal egyenlő részt*” – vág vissza Kreón. Antigoné válasza: „*Ki tudja, hogy ott alant is ez-e a szent?*” Kreón: „*Az ellenség, ha meghalt sem barát!*” (518–22.)

Itt van Kreón alapvető tévedése. Nemcsak azt hiszi, hogy egyedül az ő gondolkodásmódja a helyes, hanem azt is, hogy az a halálon túl is érvényes, vagyis hogy – abszolút. Feltétlenül bízik a maga józan értelmében. A darab folyamán azonban kiderül, hogy az emberi értelem viszonylagos, sőt képes a rosszat is jónak tartani. A józan ér-

telem (*phronein*) éppen abban áll, hogy az ember felismeri emberi mivoltának korlátozott voltát. Csak az istenek abszolútak, és aki azzal az igénnyel lép fel, hogy valamilyen tekintetben abszolút, az istenek jogát sérti. Kreón nem ismeri meg magát a maga emberi mivoltában, csak későn, mikor már esztelen észről beszél, ami így láthatólag nem pusztán szónoki fordulat, hanem annak felismerése, hogy az emberi ész fogyatékos, elégtelen.

Ez a kornak egyik nagy kérdése volt. Parmenidés és iskolája, az eleai iskola azon az állásponton volt, hogy az igazság kritériuma az ellentmondás-mentesség: igaz az, amiben nincs ellentmondás. Ugyanakkor azonban ő és tanítványai azt is kimutatták, hogy fontos fogalmainkban, mint a mozgás, keletkezés, elmúlás, sokság stb. valami ellentmondás fedezhető fel. A prótagorasi és gorgiasi relativizmus ennek általánosítása: Nincs olyan állítás, amelyben ne jelenék ellentmondás. Ez esetben azonban, ha az igazság kritériumának az abszolút ellentmondás-mentességet tartjuk, nincs igazság, vagy legalább számunkra nem hozzáférhető. Mindenről csak véleményünk, vélekedésünk (*doxa*) lehet, a dolgok olyanok, amilyeneknek számunkra megjelennek, hol jók, hol rosszak, és ugyanabban az időben is az egyiknek jók, a másiknak rosszak.

Ha azonban a szofistáknak ennyiben igazuk van, és minden vélemény egyformán igaz (vagy hamis), úgy nem lehetséges tudomány, de nem lehetséges erkölcs sem, hiszen nincs olyan feltétlen mérték, amelyhez a tudás vagy a cselekvés helyességét mérni lehet. Hogy a tudomány és az erkölcs megmenthető legyen, úgy látszott, hogy kell valami abszolútumot találni, akár a logikán való erőszaktétel árán is. Az eleaták szigorú következetességgel azt mondták, hogy a változatlan és örök egy létező az abszolút, amelyben nincs ellentmondás, tagadva ezzel minden tapasztalás igazságát és mindenben elméleti bizonyítást, az ellentmondás-mentesség kimutatását követelve. Az atomisták az abszolútumot az abszolút tömör, szétvághatatlan (*atomon*) testcskében vélték megtalálhatni, melynek kiterjedése van ugyan, mégsem osztható (logikai szempontból különös egy állítás, s az ún. mértani atomizmus még inkább az). Később Platón a valóban létező, örök formákat (*idea*) tartotta abszolútnak.

Parmenidés és tanítványa, Zénón 450 körül látogatott Athénba, és különösen Zénón nagy feltűnést keltett, maga Periklész is meghallgatta előadásait. Prótagoras a negyvenes években tartózkodott Athénban, és maga is Periklész baráti köréhez tartozott. E filozófusok tehát minden valószínűség szerint jól ismertek voltak egész Athénban, mindenesetre ismertek lehettek Sophoklész számára – hiszen az ANTIGONÉ első stasimonjában az ember fejlődéséről szóló prótagorasi tanítás is hathatott –, és Sophoklész is állást foglalt a viszonylagosság és abszolútum kérdésében. Elfogadta a szofisták nézeteit, de a delphoi vallásosság és az archaikus gondolkodás bizonyos irányzatainak szellemében értelmezte azt át. Igaz: az ember leigázta a természetet, és minden várakozáson túl birtokolja mint bölcs leleményt a mesterségeket, de éppen, mert megismerőképesége korlátozott és gondolkodása ellentmondásos, óvakodnia kell önmaga abszolutizálásától.

Csak az istenek abszolútak. Itt ragadhatjuk meg a Kreón és Antigoné közti különbség gyökerét. Kreón a hétköznapi emberi okoskodás, az emberi értékek és fogalmak világában mozog, ahol minden állandónak és változatatlannak látszik. Az ellenség nem lehet barát. Valami nem válhatik önmaga ellentétévé. Antigoné tudja, hogy a valóság nem ilyen egyszerű, az, hogy mi józan, személytől függő: az ő tette a halottak szemében józan, Kreón szemében nem. Ezért Kreón sokkal ésszerűbben érvel, mint Antigoné, aki nem érvel, hiszen minden érvellet ellenérvel lehet szembeszegzeni, hanem csak

hivatkozik az isteni törvényre, az örökkévalóra, szilárdan megmaradóra (454). Kreón nem vesz tudomást arról, hogy az emberi világ változó és ellentmondásos. Az ellenség nem barát, még akkor sem, ha meghalt. Csakhogy a halál éppen minden emberi cselekvés határa, utána minden emberi okoskodás, minden emberi érték kérdésessé válik. Az emberi döntések következképpen átmenetiek és változók, az isteniek állandók és változatlanok.

Az isteni törvény világa azonban, ebből következőleg, az emberi józan ész számára nehezen megközelíthető. (Az öreg Platón majd valami hasonlót fog felismerni az ideákat illetően, s látja meg ideatanának egyik nehézségét.) Isméné szereti Antigonét, kész meghalni is vele, de az ő értelme számára Antigoné tette merő örültség – és igaza van. Az, hogy egy gyöngé nő fellázadjon a szinte korlátlan hatalmú uralkodó ellen, ez a józan ész számára örültség vagy, szelidebben fogalmazva, sajnálatos eltévelyedés. Kreón végül enged álláspontjából, de nem azért, mert a józan érvek meggyőzték, hanem mert megrettent az istenek haragjától. Még Haimón is, Kreón és Antigoné mellett a harmadik, aki következetesen cselekszik és meghal Antigonéval, még ő is belül marad az emberi érvek határain: Kreóonnal való vitájában csak emberi szempontokra hivatkozik. Érthető, hogy Antigonét nem érti meg senki. Ő egyedül áll ki az isteni rend mellett következetesen, azt a végsőkig komolyan véve, azt tekintve abszolútnak. Ezért marad egyedül.

Innen nézve világosak lesznek a fokozatok a darab szereplői között. Két nagy csoport van. Az egyik azoké, akik kettős erkölcs szerint élnek: érthetően, hiszen a világ is, amelyben élnek, bizonyos értelemben kettős, ellentmondásos és változó. Ehhez a csoporthoz tartozik mindenekelőtt az Őr. Fontoskodása, csak önmaga körül forgása, szószátyársága Antigoné komikus ellentétévé teszik. Miközben Antigoné a halál árnyékában, mintegy a status confessionisban áll, neki semmi más nem fontos, csak az, hogy a dolgot ép bőrrel megússza. A thébai öregek is csak a maguk érdekeit tartják szem előtt, de rossz a lelkiismeretük – nyelvüket félelem zárja le! –, s hogy magukat igazolják, azt bizonyítják, hogy Antigoné túl merev és hajlíthatatlan. Nekik is igazuk van. Antigoné csakugyan merev és hajlíthatatlan. De ha Antigoné nem hajlíthatatlanul engedelmeskednék az isteni törvénynek, nem tenne semmit: vagy eltemeti testvérét, vagy nem. Több eset nincs. Végül ehhez a csoporthoz tartozik Isméné. Szereti Antigonét, szenvedni is kész vele, de úgy gondolja: a nők uralom alá vannak vetve, nekik engedelmeskedniük kell, még ha még rosszabbat parancsolnak is nekik (61–4). Antigoné a lehetetlent kísérli meg, és ennek nincs semmi értelme (67–8; 90; 92). Valóban, ha józan ésszel meggondoljuk, nincs.

A másik csoportba azok tartoznak, akiknek elveik vannak, és azok szerint cselekszenek, mindvégig következetesen. Egy ellentmondásos, tehát következetlen világban nekik egyedül kell maradniuk. Ilyen alak Kreón. Őt az értelem vezeti, de nem veszi tekintetbe annak korlátait. Úgy véli, az emberi értelem abszolút, s az uralkodónak, aki azt követi, szintén abszolútnak kell lennie, tyrannosnak. Parancsoljon jót vagy rosszat, parancsát mindenki teljesíteni köteles (670–1). Így a tyrannosok magánya az osztályrésze. Haimón viszont apjával szemben a demokrácia elvei szerint érvel, a közvéleményre hivatkozik és arra, hogy egy polis nem lehet csak egy ember tulajdona, valójában azonban őt nem politikai megfontolások vezetik, hanem Antigoné iránti érzelmei. Érzelmeitől vezetette akarja megölni apját, s mikor ez nem sikerül, öli meg magát. Antigoné halott, apjával véglegesen szakított, Haimón is egyedül maradt. Végül ehhez a csoporthoz tartozik Antigoné. Őt is vezetik érzelmek, hiszen szereti test-

vérét, de ő az egyetlen, aki az emberi érzelmek, elvek és megfontolások fölé emelkedik, és felismeri, hogy az istenek törvénye örök, mindig volt és mindig érvényes marad, hogy nem függ körülményektől, emberi okoskodástól: abszolút. Testvére eltemetésével ennek a törvénynek engedelmeskedik: az általános elv személyessé válik, személyes tetteivel az egyetemes isteni rend képviselőjét vállalta, ő egyedül, élete árán.

Antigoné tudja, hogy meg kell halnia (460), és tudja, hogy mit veszít ezáltal (916–20). Értékes személyiség, mert vállalja a temetést és az istenek jogának képviselőjét. Ha nem vállalná, nem pusztulna el, de nem is volna értékes személyiség. Az által pusztul el, ami által értékesé válik. A világ tragikus: az érték megvalósulása folytán pusztul el. Az isteni világrend érvényesül, az istenek kinyilvánítják, hogy elítélik Kreón parancsát, hogy az nem jó, de nem mentik meg Antigonét. *„Szeretteimtől megfosztottan, élve megyek, én szerencsétlen, a holtak üregébe – az istenek miféle jogának megsértése miatt? Miért kell nekem, nyomorultnak még az istenekre nézmem? Kút hívjak szövetségessül?”* – kérdi Antigoné utolsó beszédében (919–23). Az istenek hallgatnak.

Antigoné egyedül van.

Abszolút egyedül.

Kis János

HAMLET

Egy olvasat olvasata

Fodor Gézának

A HAMLET, DÁN KIRÁLYFI a közfelfogás szerint Shakespeare legtalányosabb műve. Hamlet előtt megjelenik atyjának szelleme, s tudatja vele: nem természetes halállal halt meg, öccse megmérgezte őt, hogy elorozhassa trónját és hitvesét. Felszólítja fiát, álljon bosszút a gaztettért – de csak nagybátyjával végezzen, anyja büntetését bizza az égre és a lelkiismeretre. Hamlet habozás nélkül azonosul a feladattal. Nincs kételye afelől, hogy a bosszú erkölcsileg megengedett, sőt szigorú gyermeki kötelesség. Úgy érzi, apja halálán túl az anyján esett „szepőlőt” is meg kell torolnia – a darab világában a fivér özvegyével kötött házasság bűnös „vérfertőzésnek” számít, s a bűnt csak tetézi a sietség, amivel a frigyet tető alá hozták. Hamlet személyes küldetésének tekinti, fenntartás nélkül akarja a bosszút. Minden percért, melyet nem a merénylet előkészítésére és kivitelezésére fordít, súlyos szemrehányásokat tesz magának. És mégis, csak kering a tett körül, mint az éjjeli lepke a lámpás körül, míg sorsa bele nem taszítja a lángba. Miért nem teszi meg, amit akar? Tőle magától nem tudjuk meg a választ, mert az önmaga számára is rejtély. Nem tudjuk meg a darab többi szereplőjétől sem, mert azok a bokájáig sem érnek föl Hamletnek, nemhogy megértenék azt, amit ő maga sem ért. A magyarázat el van rejtve a történetek és emberi viszonylatok kusza szövegdékében.

Vannak persze, akik tagadják, hogy itt bármiféle megfejtést kívánó rejtély lappangana. Tolsztoj például úgy gondolta, hogy Shakespeare egész egyszerűen felületlen és következtelen. Ám a HAMLET-et a legtöbben lenyűgözően nagyszabású alkotásnak